

Piotr GRYSZEL

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

DZIEDZICTWO PROTESTANTÓW W KRAJOBRAZIE SUDETÓW JAKO PRODUKT TURYSTYCZNY

Wstęp

Porównując Polskę z innymi krajami europejskimi można stwierdzić, że jest ona obszarem słabo zróżnicowanym pod względem religijnym, kulturowym i etnicznym. Narodowy spis powszechny z 2011 roku pokazał, że dominuje u nas ludność o jednorodnej, polskiej tożsamości narodowej – 94,8% społeczeństwa. Badania spisowe (*Wyznania religijne...* 2013) przeprowadzone w 2011 roku przez GUS pokazują również względną jednolitość wyznaniową polskiego społeczeństwa. Mimo działających 174 Kościołów i związków wyznaniowych ogromną większość wiernych, bo ponad 91% zrzesza Kościół rzymskokatolicki (33,4 mln). W następnej kolejności należy wymienić Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny (504 tys.), Strażnicę – Towarzystwo Biblijne i Traktatowe Zarejestrowany Związek Wyznania Świadców Jehowy w Polsce (129 tys.), Kościół ewangelicko-augsburski w RP (61,7 tys.) i Kościół greckokatolicki (55 tys.)¹. Najmniejszym nato-

¹ Dane te różnią się od danych zaprezentowanych m.in. w opracowaniu (*1050 lat...* 2016) – Kościół rzymskokatolicki (33,7 mln), Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny (156,3 tys.), Strażnica – Towarzystwo Biblijne i Traktatowe Zarejestrowany Związek Wyznania Świadców Jehowy w Polsce (137,3 tys.), Kościół ewangelicko-augsburski w RP (70,8 tys.) i Kościół greckokatolicki (33,3 tys.). Wynika to z metodologii liczenia wiernych.

miast działającym związkiem wyznaniowym w Polsce był w 2011 roku Związek Tybetańskiego Bon „Sa Trik Er Sang” z pięcioma członkami.

Nie zawsze Polska była krajem jednolitym pod względem religijnym. Niejednokrotnie obok siebie mieszkali katolicy, prawosławni, ewangelicy, żydzi czy muzułmanie. Wszyscy oni tworzyli dziedzictwo materialne i niematerialne regionów Rzeczypospolitej. Przez 123 lata zaborów kraj nasz znajdował się w granicach trzech różnych państw reprezentujących różne kultury i różne wyznania. W Rosji dominowało prawosławie, w Austrii katolicyzm, a Prusy były krajem protestanckim. Wszystko to spowodowało, że teraz ślady tamtych czasów odnajdujemy w wielu miejscach naszego kraju w postaci dziedzictwa materialnego i niematerialnego (GRYSZEL 2013). Granice Polski zmieniały się wielokrotnie na przestrzeni dziejów, aby po II wojnie światowej przyjąć swój obecny kształt. Regionem, który wielokrotnie zmieniał swą przynależność państwową jest właśnie Dolny Śląsk. Mimo że obecnie jest to obszar etnicznie czysto polski, to ślady wielokulturowego i wielowyznaniowego dziedzictwa minionych czasów możemy odnajdywać tu na każdym kroku. W szczególności napotykamy tu na spuściznę materialną protestantów, którzy przed II wojną światową stanowili znaczącą większość mieszkańców Śląska i Sudetów. Stanowią one dla wielu turystów odwiedzających ten region dużą atrakcję turystyczną. Historia ziem śląskich w polskim społeczeństwie nie jest jednak dobrze znana. Aby odwiedzający Dolny Śląsk mogli dobrze ją poznać i zrozumieć, konieczne staje się przygotowanie profesjonalnej oferty turystyki religijnej i edukacyjnej. W literaturze polskiej historia protestantów na Śląsku nie doczekała się wielu opracowań. Do najważniejszych należy zaliczyć publikacje J. SZCZEPANKIEWICZ-BATTEK (1996, 2005a, 2005b, 2015), a także K.R. MAZURSKIEGO (1995) i pracę zbiorową pod redakcją P. OSZCZANOWSKIEGO (2011). O Śląsku Cieszyńskim pisała natomiast G. KUBICA (2011).

Celem niniejszego opracowania jest wskazanie możliwości rozwoju produktu turystycznego obszaru z wykorzystaniem elementów protestanckiej kultury materialnej – Sudeckiego Szlaku Dziedzictwa Protestantów. Tym bardziej, że w 2017 roku przypada 500. rocznica ogłoszenia przez Marcina Lutra 95 tez dających początek Kościołowi ewangelickiemu. W opracowaniu historia Sudetów będzie rozpatrywana na tle historii Śląska, ponieważ Sudety są niezaprzeczalnie częścią tej historycznej krainy. Należy też zaznaczyć, że J. SZCZEPANKIEWICZ-BATTEK i M. BATTEK (2010) zaproponowali wy-

Pierwsze opracowanie opiera się na danych przekazanych przez Kościoły i związki wyznaniowe, a drugie na próbie badawczej GUS.

tyczenie szlaku o podobnej tematyce na obszarze byłego księstwa legnickiego nazywając go Szlakiem Legnickiej Reformacji. Proponowany przez autora szlak ma jednak znacznie szerszy zasięg.

Burzliwe dzieje Śląska i protestantyzmu

Przykładem odmiennego kulturowo i religijnie regionu Polski w ujęciu historycznym i współczesnym może być z całą pewnością Dolny Śląsk. Jak wspomina we wstępie do monografii historycznej Dolnego Śląska W. WALCZAK (red. 2006):

Dolny Śląsk jest najdalej na zachód wysuniętą częścią ziem śląskich, graniczącą z Łużycami i Czechami, otwartą na Wielkopolskę i Małopolskę, położoną u stóp Sudetów i nad brzegami Odry, w niemal równej odległości od trzech stolic: Warszawy, Pragi i Berlina, a podczas różnych wydarzeń dziejowych ciągnącą jeszcze także ku Krakowowi i Dreznu. Tutaj wielokrotnie w dziejach rozgrywały się wydarzenia mające wpływ na rzeczywistość polityczną, gospodarczą, kulturalną i etniczną rozległych obszarów Europy Środkowej i Wschodniej. Tutaj powstawały obiekty będące teraz pomnikami historycznymi, świadectwem wielkiego dorobku osadników polskich, niemieckich, czeskich, flamandzkich, austriackich.

W przeszłości ziemie, które dzisiaj tworzą Dolny Śląsk częściej były obszarami przechodnimi niż ośrodkami o ukształtowanej, silnej, trwałej, stabilnej i zintegrowanej władzy politycznej. Bardzo często ziemie te były obszarem walk o panowanie nad nimi sąsiadujących ze sobą państw. Ale to właśnie tutaj mieszkali ludzie, którzy tworzyli trwałe wartości w kulturze i religii, dokonywali postępu w gospodarce, zostawili po sobie ślady widoczne do dziś, chociaż zmieniali się suwerenowie dolnośląscy.

Do dziś trwa spór pomiędzy historykami polskimi i niemieckimi o to, czy pierwsze plemiona zamieszkujące te tereny były plemionami słowiańskimi czy germańskimi. Wydaje się, iż pierwsze plemiona Ślęzan, Bobrzan, Dziadoszan, Trzebowian zamieszkujące ten obszar można zaliczyć do plemion słowiańskich. Później Śląsk stał się częścią państwa pierwszych Piastów. Po rozbiciu dzielnicowym w 1138 roku powstałe księstwo śląskie rządzone było przez Władysława II Wygnańca. Następnie dzielone na coraz mniejsze księstwka ziemie śląskie włączane były sukcesywnie w skład

ziem Korony Czeskiej. Ostatnie z księstw, świdnicko-jaworskie stało się lennem czeskim w 1368 roku (a właściwie w 1392 r.). Przez kolejne dwa wieki ziemie te stanowiły część państwa czeskiego, w którym tak naprawdę władzę sprawowali władcy pochodzący głównie spoza ziem czeskich, m.in. Luksemburgowie, węgierski Maciej Korwin, Jerzy z Podiebradów oraz Władysław i Ludwik Jagiellończyk. Po śmierci Ludwika Jagiellończyka w bitwie pod Mohaczem w 1526 roku na tronie czeskim zasiedli austriaccy Habsburgowie, którzy rządili ziemiami Korony Czeskiej aż do 1918 roku. Jednak w 1740 roku wybuchła pierwsza z wojen śląskich pomiędzy Austrią a Prusami i Śląsk przeszedł pod panowanie pruskie (a potem niemieckie), które trwało tutaj nieprzerwanie do 1945 roku. W 1945 roku na mocy decyzji zwycięskich mocarstw Dolny Śląsk jako tzw. ziemie odzyskane włączony został ponownie w granice Polski². Rdzenni mieszkańcy tych ziem, głównie pochodzenia niemieckiego, zostali wysiedleni. Nowi osadnicy, którzy tu przybyli pochodzili głównie z Kresów – ziem, które znalazły się w granicach Związku Radzieckiego. Dolny Śląsk przyjmował również osadników z całej Polski zniszczonej podczas działań wojennych. Jedni przyjeżdżali tu z własnego wyboru, innych przesiedlano tu siłą – jak chociażby ludność łemkowską po akcji „Wisła”. Dlatego też na Dolnym Śląsku wykształcił się swoistego rodzaju tygiel kulturowy. Ci, którzy stąd wyjechali, zabrali ze sobą swe obyczaje, stroje, gwarę, styl budownictwa i przede wszystkim religię. Nowi osadnicy przywieźli ze sobą tyle, ile pozwoliły im władze. Każdy miał własne zwyczaje, strój, gwarę i dialekt. Nikt nie znał historii ziem, na które przyjechał, nie rozumiał skąd wzięły się poszczególne budowle, dlaczego tak a nie inaczej są one pobudowane. Aby porozumieć się z sąsiadami trzeba było używać języka literackiego – gwara i dialekty zaczęły zanikać. Tak też Dolny Śląsk znów stał się polski, a jego mieszkańcy zaczęli budować własną tożsamość regionalną (GRYSZEL 2011).

Nowo przybyli mieszkańcy Dolnego Śląska przywieźli ze sobą własną religię, w większości katolicką, a zastali bardzo wiele świątyń ewangelickich, ponieważ Dolny Śląsk przed II wojną światową zamieszkiwali w większości luteranie. Chociaż losy ewangelików na Śląsku nie były łatwe, to materialna spuścizna jaką po sobie pozostawili, jest bardzo bogata.

U schyłku średniowiecza sytuacja w Kościele zachodnim była bardzo zła. Po schizmie wschodniej w 1054 roku Kościół zachodni nie wyciągnął

² Szczególną częścią Dolnego Śląska jest ziemia kłodzka, która historycznie zawsze była silniej związana z ziemiami Korony Czeskiej. Stąd też znaczne zdziwienie władz ówczesnej Czechosłowacji, które liczyły na włączenie ziemi kłodzkiej do Czechosłowacji. W 1945 r. doszło nawet z tego powodu do potyczek granicznych.

odpowiednich wniosków. Od końca XIV wieku obserwuje się wyraźny upadek samego Kościoła jako organizacji. Prywata, despotyzm i nepotyzm wzięły górę nad posłannictwem duchowym. Narastanie wiedzy i rozwój mistycznej teologii uświadomiły coraz większą rozbieżność między nauką Chrystusa a dogmatami i praktyką kościelną. To sprawiło, że w Europie zaczęli pojawiać się teolodzy i myśliciele głoszący potrzebę odnowy Kościoła, m.in. John Wycliff, Valdés – kupiec z Lyonu, Jan Hus, Girolamo Savanorola. Na Śląsku idee te trafiały na bardzo podatny grunt (MAZURSKI 1995). Dużym ośrodkiem waldensów stała się Świdnica, gdzie z wyroku sądu inkwizycyjnego spalono w 1315 roku ponad 50 wyznawców. Natomiast w przypadku nauki Jana Husa doszło nawet do krwawych wojen wyniszczających ziemie czeskie i Śląsk. Na przełomie XV i XVI wieku w całej Europie zaznaczył się tak głęboki upadek życia kościelnego, że nie można go nazwać inaczej jak degrengoladą moralną i duchową (MALECZYŃSKA 1973). Sytuacji tej bacznie przyglądał się mnich z Wittenbergi Marcin Luter. Czarę goryczy przeważała jednak działalność innego mnicha, przeora dominikańskiego klasztoru w Głogowie Johanna Tatzela. Otóż w celu podreperowania watykańskiego budżetu oraz pozyskania dodatkowych środków finansowych na budowę bazyliki św. Piotra, papież Leon X rozpoczął intensywną sprzedaż odpustów za grzechy popełnione i grzechy przyszłe. Pozwolił on bankowi Fuggerów na sprzedaż listów odpustowych. Jednym z największych „dystrybutorów” papieskich odpustów był wspomniany już mnich Johann Tetzel, handlujący nimi wręcz w sposób jarmarczny. Brak ze strony wyższego duchowieństwa chęci do dyskusji na temat naprawy i odnowy Kościoła skłoniły Marcina Lutra do ogłoszenia 31 października 1517 roku 95 tez, mających być początkiem dyskusji na temat istoty i skuteczności odpustów, ukazując przy tym panujące w Kościele rozluźnienie życia duchowego i upadku moralnego. Po tym wydarzeniu sprawy potoczyły się bardzo szybko, również na Śląsku.

W tym czasie Śląsk był bowiem intensywnie rozwijającą się i bogatą krainą z dużą liczbą miast. Mieszczanie natomiast kształcili swe dzieci na europejskich uniwersytetach, m.in. w Wittenberdze. To spowodowało, że idee Lutra dotarły tu bardzo szybko i trafiły na podatny grunt.

Już wiosną 1518 roku w Nowym Kościele koło Złotoryi zaproszony przez Zedlitzów uczeń Lutra, Melchior Hoffman wygłosił pierwsze na Śląsku kazanie luterańskie. W tym samym roku reformacyjne idee dotarły do Szklarskiej Poręby i Lubomierza, a w 1522 roku do Legnicy i Złotoryi, oraz rok później do Lwówka Śląskiego i Wołowa. W 1523 roku pierwsze nabożeństwo luterańskie we Wrocławiu, w kościele Marii Magdaleny, odprawił

dr Jan Hess z Norymbergi. Na luteranizm przeszły całe księstwa: karniowskie (1532), legnickie, brzeskie, ziebickie i oleśnickie (1534).

W 1529 roku na sejmie w Spirze zwolennicy poglądów Marcina Lutra stanowczo oprotestowali zakaz szerzenia nauk reformacyjnych – stąd nazwa „**protestantyzm**”, natomiast w 1530 roku na sejmie w Augsburgu zostało ogłoszone słynne *Wyznanie augsburskie* (podstawowa księga wyznaniowa, 28 tez) przygotowane i obronione przez Filipa Melanchtona, współpracownika Lutra. To doprowadziło do zerwania więzów z Rzymem.

Należy także wspomnieć, że już w 1522 roku książę legnicki Fryderyk II jako jeden z pierwszych na swym dworze utrzymywał duchownego luteranckiego, a rok później założył ewangelickie gimnazjum w Złotoryi, którego kierownikiem został Walentyń Trotzendorf. W tym czasie swą działalność rozpoczął Kaspar von Schwenckfeld, zwolennik radykalizmu społecznego. Doktryna stworzona przez Schwenckfelda (zawarta głównie w *Wielkim wyznaniu chwały Chrystusa* z 1541 r.), cechowała się głębokim mistycyzmem, zawierała elementy pietyzmu i anabaptyzmu. Schwenckfeld odrzucał chrzest nieświadomych dzieci, zewnętrzne formy kultu, denominacje³ poszczególnych wyznań i podziały między chrześcijanami. Wyznawcom zabraniał udziału w wojnie i noszenia broni, a także składania przysięgi. Odrzucał pojęcie „religii państwowej”. Jego poglądy wywarły znaczny wpływ na rozwój purytanizmu i pietyzmu. Potępieni przez Lutra schwenckfeldyści założyli własny Kościół działający w ukryciu. Szczególnie w hrabstwie kłodzkim zyskali oni na liczebności. Oddalenie od centrów władzy, górzysty i lesisty teren szczególnie sprzyjały ukrywaniu się zwolenników różnych nowinek religijnych. Najbardziej znaną obecnie miejscowością związaną z działalnością schwenckfeldystów są Twardocice na Pogórzu Kaczawskim (patrz tab. 3). Wspomniany radykalizm spowodował, że obrócili się przeciwko nim zarówno katolicy, jak i ewangelicy. To zmusiło zwolenników Schwenckfelda do opuszczenia Śląska. Obecnie gmina schwenckfeldystów istnieje w USA i liczy około 3000 wyznawców.

W 1526 roku w bitwie z Turkami pod Mochaczem zginął król Ludwik Jagiellończyk i władzę na Ziemiach Korony Czeskiej przejęli ultrakatolickcy Habsburgowie. To nie przeszkadzało jednak, aby w 1540 roku Wacław III, książę cieszyński, wprowadził w swoim księstwie luteranizm – od tej pory

³ Pojęcie to należy odróżniać od określenia wyznanie, gdyż jedno wyznanie (np. kalwinizm) może być w jednym kraju reprezentowane przez kilka denominacji (w Polsce np. mariawityzm reprezentowany jest przez dwie denominacje: Kościół Starokatolicki Mariawitów w RP i Kościół Katolicki Mariawitów w RP). Patrz hasło: „denominacja” (religia) w www.wikipedia.org.

jedynym księciem katolickim na Śląsku został biskup wrocławski jako książę nyski.

W 1546 roku wybuchł konflikt religijny pomiędzy katolickim cesarzem Rzeszy Karolem V oraz protestanckim związkiem szmalkaldzkim, nazywany wojną szmalkaldzką. Zakończył się on w 1555 roku pokojem w Augsburgu, wprowadzającym zasadę *cuius regio eius religio* (czyj kraj tego religia). To pozwoliło na dalszy rozwój protestantyzmu na Śląsku aż do początku XVII wieku, kiedy protestanci stanowili 90% mieszkańców Dolnego Śląska i około 30% mieszkańców Górnego Śląska (MAZURSKI 1995)⁴. Jeszcze w 1609 roku cesarz Rudolf II wydał tzw. list majestatyczny, gwarantujący śląskim protestantom pełne swobody wyznaniowe. Jednak w 1617 roku na tronie czeskim zasiadł zdecydowanie katolicki cesarz Ferdynand, co doprowadziło do licznych sporów z protestanckimi stanami czeskimi i tzw. drugiej defenestracji praskiej rozpoczynającej typowo religijną wojnę trzydziestoletnią (1618–1648). Nastąpiła przymusowa rekatolizacja ziem czeskich. Wojnę trzydziestoletnią zakończył tzw. pokój westfalski, podpisany 24 X 1648 roku w Münster między Rzeszą Niemiecką a Francją i w Osnabrück między Habsburgami a Szwecją. Gwarantem pokoju była Szwecja. Pokój westfalski zawierał następujące warunki dotyczące Śląska: wolność wyznania i kultu w księstwie legnicko-brzesko-wołowskim oraz oleśnickim i w mieście Wrocławiu, tylko wolność wyznania dla pozostałych ziem oraz co najważniejsze zgodę cesarza na wzniesienie trzech **kościółów pokoju** (Jawor, Świdnica, Głogów). Wojna nie zakończyła się pełnym zwycięstwem strony protestanckiej. Jej głównymi skutkami, oprócz zapewnienia częściowej wolności wyznania na terenie Rzeszy, było osłabienie dynastii Habsburgów, wzmocnienie pozycji Francji i Szwecji oraz uznanie niepodległości Zjednoczonych Prowincji Nederlandów. Postanowienia pokoju nie były zbyt rygorystycznie przestrzegane. Już w latach 1653–1654 na obszarach nieobjętych swobodą kultu władze habsburskie rozpoczęły redukcje kościołów protestanckich i duchowieństwa – odebrano protestantom 656 świątyń, wygnano około 500 pastorów, protestanci musieli znów zacząć płać dziesięcinę. W tym czasie powstawały tzw. **leśne zbory**, w których protestanci odprawiali w ukryciu swe nabożeństwa. Przez kolejne lata Habs-

⁴ W hrabstwie kłodzkim pozostało tylko 11 kościołów katolickich, a niebawem będzie tylko jeden. W 1585 r., kiedy biskupem wrocławskim został Andrzej Jerin, na Śląsku doliczono się tylko 160 księży katolickich (60 lat wcześniej było ich 1200), w tym wielu posiadało żony lub konkubiny. Kler protestancki liczył ok. 1600 duchownych.

burgowie prowadzili intensywną politykę kontrreformacyjną zawierającą między innymi:

- przymus obchodzenia świąt katolickich i przestrzegania postów;
- nakaz wychowywania w wierze katolickiej dzieci z małżeństw mieszanych;
- zakaz drukowania i używania książek protestanckich;
- zakaz przyjmowania protestantów na urzędników;
- konieczność usunięcia protestanckich nauczycieli ze szkół;
- zakaz odbywania nabożeństw w domach prywatnych;
- zakaz uczęszczania na nabożeństwa poza granice kraju (od 1669 r.).

Nie widząc możliwości negocjacji z cesarzem, protestanci z księstw podległych bezpośrednio cesarzowi, tj. świdnickiego, jaworskiego i głogowskiego udawali się na nabożeństwa poza granice tych księstw, czyli na Łużyce i do księstwa legnicko-brzeskiego. W tym okresie zaczęły powstawać tzw. **kościół graniczne** – budowane przez uchodźców tuż przy granicy z księstwami świdnickim, jaworskim i głogowskim (np. Biedrzychowice, Jałowiec, Wesola, Iłowa, Luboszków) oraz **kościół ucieczkowe** – przekształcane na potrzeby protestantów już istniejące świątynie na obszarach przygranicznych (np. Nowa Wieś Grodziska, Giebułtów, Tomisław, Krzywa, Oborniki Śląskie – było ich ok. 95).

W latach 1700–1721 toczyła się wojna północna, w którą zaangażował się elektor saski i król polski August II Mocny. W 1706 roku przez Śląsk, w pochodzie do Saksonii, przechodziły wojska szwedzkie. Wykorzystali to mieszkańcy Śląska składając do króla szwedzkiego Karola XII, gwaranta pokoju westfalskiego, skargę na nieprzestrzeganie swobód religijnych. Dlatego też 1 IX 1707 roku zawarto na zamku w Altranstädt (Saksonia) pomiędzy królem Szwecji Karolem XII i cesarzem rzymsko-niemieckim Józefem I tzw. ugodę altransztadzką. Układ ten narzucił cesarzowi zwrot śląskim protestantom 121 kościołów. Zakazywał ustanawiania katolickich opiekunów sierotom ewangelickim, zapewniał ewangelikom wolność urządzania prywatnych nabożeństw domowych, wolność wysyłania dzieci do szkół ewangelickich i innych czynności kościelnych (chrztu, ślubów, pogrzebów).

Zawarto też 27 I 1709 roku dodatkową umowę, zwaną **recesem egzekucyjnym**, ogłoszoną we Wrocławiu. Na mocy tego recesu zostały wznowione konsystorze ewangelickie w Legnicy, Brzegu i Wołowie, ich działalność (jak i działalność już istniejących konsystorzów w Oleśnicy i we Wrocławiu) została prawnie uregulowana. W recesie egzekucyjnym zezwolono także na wybudowanie kolejnych sześciu tzw. **kościół łaski** (w Żaganiu, Koźuchowie, Jeleniej Górze, Kamiennej Górze, Miliczu i Cieszynie). Ponadto koś-

cioły pokoju mogły zostać wyposażone w dzwony i wieże. W 1740 roku, po śmierci ostatniego męskiego potomka dynastii Habsburgów Karola VI, państwa niemieckie nie uznały prawa jego córki Marii Teresy do dziedziczenia tronu cesarskiego w Wiedniu. Doprowadziło to do wybuchu pierwszej wojny śląskiej. Król pruski Fryderyk Wielki zajął Śląsk. W wyniku podpisanego w 1742 roku pokoju we Wrocławiu Śląsk i hrabstwo kłodzkie przejęły Prusy, natomiast księstwa opawskie, karniowskie i cieszyńskie zostały przy Habsburgach. Stan ten potwierdziły pokój zawarty w Dreźnie w 1745 roku, kończący tzw. drugą wojnę śląską i pokój w Hubertusburgu zawarty w roku 1763, kończący trzecią wojnę śląską nazywaną siedmioletnią. Po tych wydarzeniach rozpoczęła się epoka fryderycjańska, a Śląsk na kolejne 200 lat stał się pruski. Tolerancyjny Fryderyk Wielki zezwolił na osiedlanie się na Śląsku między innymi czeskich uchodźców religijnych nazywanych braćmi czeskimi i morawskimi. W tym okresie powstały całe osady założone przez emigrantów religijnych, na przykład w Piławie Górnej, Godnowie, Jugowie, Strzelinie, Gęsińcu, Gąścicicach. Do dziś wieś Pstrązna i okolice, stanowiące obecnie część Kudowy-Zdrój, nosi miano „Czeskiego Kątka”. Fala uchodźców dotarła również do Wielkopolski. Uważani za pracowitych i skromnych, dobrych „fachowców” byli chętnie przyjmowani przez właścicieli ziemskich⁵. Luterkańscy Hohenzollernowie zezwolili również protestantom na stawianie domów modlitwy. Od tej pory zapanowała religijna tolerancja, obok ewangelików mogli mieszkać katolicy.

W tym miejscu należy wspomnieć jeszcze o jednej grupie emigrantów religijnych, którzy znaleźli schronienie na Śląsku. Otóż w 1837 roku za zgodą króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III do Kotliny Jeleniogórskiej przybyła grupa ponad 415 ewangelickich uchodźców z Zillertall w Tyrolu. Austriacki cesarz Ferdynand I Dobrotliwy postawił im ultimatum – przejście na katolicyzm albo konieczność emigracji. Ci wybrali to drugie i pod przywództwem swego sołtysa Johanna Fleidla przybyli pod Karkonosze – do Mysłakowic, Sosnówki i Głębocka, gdzie do dziś możemy oglądać ślady ich bytności w postaci kolonii ponad 50 domów⁶ wybudowanych w stylu typowo tyrolskim. Mysłakowice posiadają także ciekawy kościół wybudowany na polecenie pruskiego króla na potrzeby miejscowych ewangelików. Wejście zdobią dwie pompejańskie kolumny – dar króla Neapolu.

⁵ Była to już trzecia fala osadnicza Braci Czeskich. Po delegalizacji ich wspólnoty w Czechach w 1508 r., pierwsza fala osadnicza dotarła w 1548 r. do Prus Książęcych i Królewskich oraz do Wielkopolski. Druga fala w 1628 r. dotarła do Wielkopolski (głównie Leszno), a trzecia w 1742 r. objęła Śląsk i Wielkopolskę (RYKAŁA 2011).

⁶ Pierwotnie postawiono 65 domów w stylu tyrolskim.

Tab. 1. Struktura wyznaniowa na Śląsku w 1939 r. według powiatów

Powiat	Ewangelicy	Rzymscy katolicy	Powiat	Ewangelicy	Rzymscy katolicy
Łużyce			Świdnicki	66,3	28,6
Hoyerswerdzki	84,5	13,3	Trzebnicki	73,3	25,1
Rotenburski	88,2	6,8	Wałbrzyski	66,6	23,6
Ziemia Lubuska			Wołowski	68,4	30,2
Kożuchowski	82,1	16,1	Wrocławski	59,3	38,6
Szprotawsko-żagański	81,1	16,5	Ząbkowicki	23,9	75,2
Wschowski	53,9	44,9	Zgorzelecki	88,4	7,8
Zielonogórski	76,8	20,4	Złotoryjski	85,8	12,1
Dolny Śląsk			Śląsk Opolski		
Bolesławiecki	81,2	15,3	Brzeski	83,1	16,1
Bystrzycki	6,8	92,5	Głubczycki	8,5	91,2
Dzierżoniowski	71,6	25,0	Grodzowski	8,4	91,1
Głogowski	72,9	26,3	Kędzierzyński	3,7	95,9
Górowski	78,5	20,6	Kluczborski	62,0	37,1
Jaworski	77,0	20,7	Namysłowski	53,5	45,9
Jeleniogórski	79,6	16,6	Niemodliński	27,8	71,6
Kamiennogórski	54,5	43,2	Nyski	4,6	94,9
Kłodzki	11,3	87,1	Oleski	9,6	90,1
Legnicki	87,0	11,8	Opolski	8,1	91,5
Lubański	83,6	13,1	Prudnicki	6,8	92,7
Lubiński	84,0	14,2	Strzelecki	5,4	94,0
Lwówecki	72,6	25,7	Górny Śląsk		
Milicki	77,3	21,2	Bytomski	4,5	94,4
Oleśnicki	78,5	20,0	Dobrodzieński	5,0	94,6
Oławski	64,7	34,3	Raciborski	1,4	98,4
Strzeliński	70,2	28,7	Toszecko-gliwicki	3,0	96,4
Średzki	60,3	38,4			

Źródło: F. BARRAN (2002, s. 276–326).

Po drugiej wojnie światowej wysiedlono ludność niemiecką, a wśród przybyłych na te tereny Polaków ewangelików było niewielu. W ogromnej większości ewangelickie kościoły przejęli katolicy. Kościół ewangelicko-augsburski w RP jako największy z Kościołów ewangelickich przystąpił do tworzenia własnej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich. Obecnie w województwie dolnośląskim funkcjonuje 12 parafii Kościoła ewangelicko-augsburskiego, w województwie opolskim jedna parafia, a w województwie śląskim 55 parafii. Enklawą ewangelicką jest Śląsk Cieszyński – diecezja cieszyńska liczy 22 parafie. Śląsk znajduje się obecnie w zasięgu działania trzech diecezji – wrocławskiej, katowickiej i cieszyńskiej. Strukturę wyznaniową Dolnego Śląska w 2014 roku prezentuje tab. 2.

Tab. 2. Kościoły i związki wyznaniowe na Dolnym Śląsku w latach 2010–2014

Wyszczególnienie ^a	2010	2014	2010	2014	duchowni	wierni, wyznawcy
	jednostki kościelne ^b					
	[2]	[3]	[4]	[5]		
[1]						
Kościół katolicki						
Kościół rzymskokatolicki ^c	725	731	1 876	1 854	2 558 120	2 517 079
Kościół greckokatolicki ^d	16	55 ^e	-	31 ^e	-	25 000 ^e
Starokatolickie						
Kościół Polskokatolicki	8	8	9	7	966	1 480
Kościół Starokatolicki	2	2	2	1	600	70
Kościół Starokatolicki Mariawitów	-	-	-	-	7	4
Prawosławne						
Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny ^f	42	43	38	44	40 700	40 700
Protestanckie i tradycji protestanckiej						
Kościół Zielonoświątkowy	30	32	41	55	3 031	3 111
Kościół ewangelicko-augsburskie	16 ^h	16	17 ^h	18	2 672 ^h	2 440
Kościół Adwentystów Dnia Siódmego	12	11	3	4	841	812
Kościół Boży w Chrystusie	6	6	35	16	556	616
Kościół Chrześcijan Baptystów	8	8	6	30	628	596
Nowoapostolski Kościół w Polsce	3	3	6	8	536	579
Kościół Chrystusowy w RP ⁱ	1 ^k	2 ^l	4 ^k	12 ^l	130 ^k	400 ^l
Wspólnota Unitarian Uniwersalistów ^m	3	4	3	4	257	220
Kościół Chrystusowy	1 ⁿ	2 ^l	1 ⁿ	1 ^l	35 ⁿ	198 ^l
Centrum Chrześcijańskie „Kanaan”	4	4	12	12	176	192
Wspólnota chrześcijańska „Wrocław dla Jezusa” ^o	1	1	28	28	180	180
Kościół Wolnych Chrześcijan w RP	2	2	6	6	111	124
Kościół Ewangelicko-Metodystyczny	4	3	2	2	112	112
Świecki Ruch Misyjny „Epifania”	3	3	26	21	94	81
Kościół Ewangelicko-Reformowany	2	2	-	-	70	70

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]
Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego	3	3	10	9	59	52
Kościół Chrześcijan Wiary Ewangelicznej	4	4	3	3	32	40
Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego	3	3	5	3	29	28
Ewangeliczna Wspólnota Zielonoświątkowa	1	1	3	3	22	26
Kościół Chrześcijan Dnia Sobotniego	1	1	1	1	20	15
Zbór Stanowczych Chrześcijan	-	-	1	1	10	15
Kościół Ewangelicznych Chrześcijan	1	1 ¹	1	1 ¹	10	5 ¹
Dalekiego Wschodu						
Międzynarodowe Towarzystwo Świadomości Kryszny	.	4	.	122	.	1 006
Misja Buddyjska Trzy Schronienia w Polsce ^k	3	3	3	3	350	350
Związek Buddyjski Bencien Karma Kamtżang ^g	1	1	-	-	195	198
Instytut Wiedzy o Tożsamości „Misja Czaitanii”	-	-	7	7	53	53
Wspólnota Bez Bram Mumon-Kai Związek Buddyjski Zen Rinza ^{jmq}	2	2	13	13	53	53
Związek Buddystów Zen „Bodhidharma”	1	1	3	2	10	16
Związek buddyjski „Kanzeon”	1	1 ^r	1	2 ^r	30	19 ^r
Inne						
Związek Wyznania Świadców Jehowy	184	138	-	-	13 467	13 016
Liga Muzułmańska w RP	1	1	3	3	700	700
Związek taoistów „Tao Te King” ^m	2	2	10	10	200	200
Kościół Jezusa Chrystusa Świętych Dni Ostatnich (Mormoni)	1	1	26	7	130	156
Zachodniosłowiański związek wyznaniowy „Słowiańska Wiara”	2	1	4	8	60	80
Karański Związek Religijny	1	1	-	-	50	46
Unia Ewangelikalna w RP	1	1	4	3	38	38
Lectorium Rosicrucianum	1	1	-	-	20	25

Objaśnienia: a – uszeregowane malejąco według liczby wiernych, wyznawców, b – obejmują m.in.: parafie, zbory, gminy wyznaniowe, ośrodki. Dane dotyczą: c – diecezji wrocławskiej, legnickiej, świdnickiej, d – dekanatu wrocławskiego, e – diecezji wrocławsko-gdańskiej, f – diecezji wrocławsko-szczecińskiej, g – diecezji wrocławskiej, h – 2009 r., i – 2010 r. – Wspólnota Kościołów Chrystusowych w RP. Dane dotyczą: k – 2008 r., l – 2012 r., m – całego kraju, n – 2006 r., o – 2010 r., p – w 2010 r. – Związek Buddyjski Karma Kamtżang. Dane dotyczą: q – 2005 r., r – 2013 r., s – 2011 r., t – Centrum Wrocław.

Źródło: *Rocznik statystyczny ...* (2015, s. 121-122).

Dziedzictwo śląskich protestantów jako produkt turystyczny

Produkt turystyczny jest pojęciem bardzo szerokim i złożonym. W literaturze ekonomicznej i geograficznej poświęcono mu bardzo dużo miejsca. Dlatego ze względu na charakter opracowania autor pominie część teoretyczną dotyczącą produktu turystycznego przyjmując za J. KACZMARKIEM, S. STASIAKIEM i B. WŁODARCZYKIEM (2010, s. 138), że szlak, a w tym przypadku Sudecki Szlak Dziedzictwa Protestantów, może być produktem turystycznym. Jest to szczególnie przypadek produktu turystycznego – „miejsce” (o charakterze liniowym, pasmowym, strefowym). Składa się on z wielu miejsc lub obiektów związanych z pewną nadrzędną ideą, połączonych ze sobą wytyczoną, zwykle oznakowaną trasą (pieszą, wodną, samochodową itd.), oraz z różnorodnej infrastruktury turystycznej zlokalizowanej wzdłuż szlaku. W tym przypadku nadrzędną ideą jest dziedzictwo protestantów. Szlak natomiast nie jest w terenie ściśle wytyczony. Należy ograniczyć się jedynie do oznakowania dojazdu do obiektów. Natomiast metodologię tworzenia produktu turystycznego – szlak autor przedstawił w publikacji na temat Szlaku Cysterskiego na Dolnym Śląsku oraz Szlaku Doliny Pałaców i Ogrodów Kotliny Jeleniogórskiej (GRYSZEL 2005, RAPACZ, GRYSZEL, JARMEN 2010). W opracowaniach szczegółowo opisano pięć etapów tworzenia szlaku turystycznego jako produktu:

- 1) wytyczenie przebiegu szlaku;
- 2) inwentaryzację istniejącej infrastruktury turystycznej i jej uzupełnienie;
- 3) stworzenie oferty dodatkowej przy szlaku;
- 4) określenie rodzajów oferty turystycznej związanej ze szlakiem oraz docelowych segmentów rynku;
- 5) promocji i dystrybucji produktu.

W tym miejscu należy bardziej skupić się na obiektach dziedzictwa materialnego śląskich ewangelików stanowiących punkty etapowe Sudeckiego Szlaku Dziedzictwa Protestantów. Przedstawiono je w tab. 3, a ich rozmieszczenie ukazano na rys. 2.

Wśród obiektów mogących tworzyć Sudecki Szlak Dziedzictwa Protestantów znajdują się zarówno stanowiące duże atrakcje turystyczne, jak chociażby kościoły pokoju w Świdnicy i Jaworze wpisane na Listę UNESCO, czy kościół Wang w Karpaczu, jak również obiekty mniej znane, położone peryferyjnie, niezagospodarowane turystycznie, często zniszczone. Ponadto obiekty te są rozproszone na znacznym obszarze Sudetów.

Dlatego proponowany szlak powinien być szlakiem samochodowym. Z głównych tras turystycznych należy oznakować dojazd do obiektów znakami typu E-22. Należy też przygotować przewodnik opisujący historię protestantyzmu na Śląsku oraz poszczególnych obiektów. Wzorem takiego przewodnika może być opracowanie (SOMV 2015) wydane z okazji wystawy pod nazwą „Twarze reformacji” zorganizowanej w 2015 roku przez Śląsko-Górnośląski Związek Muzeów w Krobnitz na Łużycach. Niewielki przewodnik wydany w trzech językach (niemieckim, czeskim i polskim) ukazuje najważniejsze miejsca związane z protestantyzmem na styku trzech granic – polskiej, czeskiej i niemieckiej.

Tab. 3. Obiekty protestanckie jako punkty etapowe
Sudeckiego Szlaku Dziedzictwa Protestantów⁸

Obiekt	Charakterystyka	Lokalizacja
[1]	[2]	[3]
Kościoły pokoju	Wybudowane po podpisaniu pokoju westfalskiego, kończącego wojnę trzydziestoletnią, w Świdnicy, Jaworze i Głogowie. Miały być budowane z materiału nietrwałego, poza murami miejskimi, w odległości większej od strzału armatniego. Nie mogły mieć wież. Jako obiekty wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO stanowią główną atrakcję szlaku.	Świdnica (1), Jawor (2)
Kościoły łaski	Sześć kościołów wybudowanych w Żaganiu, Korzuchowie, Jeleniej Górze, Kamiennej Górze, Milczu i Cieszynie w wyniku interwencji króla szwedzkiego Karola XII po podpisaniu recesu egzekucyjnego w 1709 r. na mocy tzw. łaski cesarza Józefa I. Mogły być budowane jako obiekty murowane. Teraz imponują swoimi rozmiarami. Tylko kościół w Cieszynie należy obecnie do ewangelików.	Jelenia Góra (3), Kamienna Góra (4)
Kościoły ucieczkowe ⁹	W wyniku działań rekatalizacyjnych kościoły budowane przez uchodźców tuż przy granicy z księstwami świdnickim, jaworskim i głogowskim na terenie Łużyc, Brandenburgii i księstwa legnicko-brzeskiego. Powstał tam, gdzie osiedlali się wypędzeni księża protestanccy oraz grupy eksulantów – uchodźców religijnych, chętnie przyjmowanych przez właścicieli ziemskich jako nowi osadnicy, fachowcy.	Było ich ok. 95, np. Nowa Wieś Grodziska (5), Giebułtów (6), Tomisław (7), Krzywa (8)

⁸ Szczegółowe opisy obiektów wraz z ich historią znajdują się w przewodnikach turystycznych. Ze względu na ograniczenia objętości opracowania pominięto je w tym miejscu.

⁹ Szerzej na temat kościołów granicznych i ucieczkowych patrz P. BANAŚ (1971) czy T. JAWORSKI (1998).

[1]	[2]	[3]
Kościół graniczne ¹⁰	Powstawały podobnie jak kościoły ucieczkowe, tylko że były przekształcane na potrzeby protestantów z już istniejących świątyń na obszarach przygranicznych.	Biedrzychowice (9), Jałowiec (10), Pobiedna (11), Wieża (12), Iłowa (13)
Domy modlitwy	Obiekty budowane od 1740 r. po przejęciu Śląska przez Prusy. Na ogół skromne, drewniane, bezwieżowe, typu salowego, potem zastępowane murowanymi obiektami. Do 1754 r. powstały na Śląsku 164 domy modlitwy. Znajdowały się w większości miejscowości, obok kościołów katolickich. Wiele z nich nie przetrwało do naszych czasów. Sporo obiektów przejęli po II wojnie światowej katolicy. Niektóre obecnie wyremontowano z przeznaczeniem na cele kulturalne, np. w Kromnowie, wiele też nadal niszczy ¹¹ .	Kromnów (14), Wojcieszyce (15), Podgórzyn (16), Jelenia Góra – Sobieszów (17), Mieroszów (18), Boguszów-Gorce (19), Szklarska Poręba (20). Niszczące: Miszkowice (21), Miłów (22), Dziwiszów (23), Żeliszów (24), Karpniki (25), Lwówek Śl. (26)
Duże kościoły ewangelickie	Bardziej okazałe kościoły, które powstawały w II poł. XVIII w. barokowe lub klasycystyczne, choć zgodnie z zasadami religijnymi protestantów, skromniejsze od katolickich. Obecnie o dużej wartości zabytkowej.	Jelenie Góra – Cieplice (27), Wałbrzych (28), Dzierżoniów (29)
Kościół Wang	Ewenement wśród kościołów ewangelickich. Powstał w XII w. w Norwegii. W XIX w. zakupiony przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV i w 1844 r. подарowany karkonoskim ewangelikom, obecnie też ewangelicki.	Karpacz (30)
Ewangelickie cmentarze	W większości miejscowości funkcjonowały cmentarze ewangelickie. Teraz bardzo często zniszczone. Na uwagę zasługuje jednak cmentarz w Szklarskiej Porębie, na którym odnajdziemy groby słynnych hutników szkła, ludzi nauki i kultury, literatów mieszkających w Szklarskiej Porębie, m.in. Carla Hauptmanna i jego żony Marthy, Wilhelma Bölsche, Hansa Fechnera, a także cmentarz przy kościele Wang w Karpaczu, gdzie pochowano twórcę Teatru Pantomimy we Wrocławiu Henryka Tomaszewskiego oraz poetę Tadeusza Różewicza.	Szklarska Poręba (20), Strzelin (31), Pstrązna (32) (cmentarze ewangelicko-reformowane), Karpacz (30)

¹⁰ Podział na kościoły graniczne i ucieczkowe jest często umowny, bo w wielu przypadkach trudno ustalić różnicę między kościołem granicznym a ucieczkowym (BANAŚ 1971).

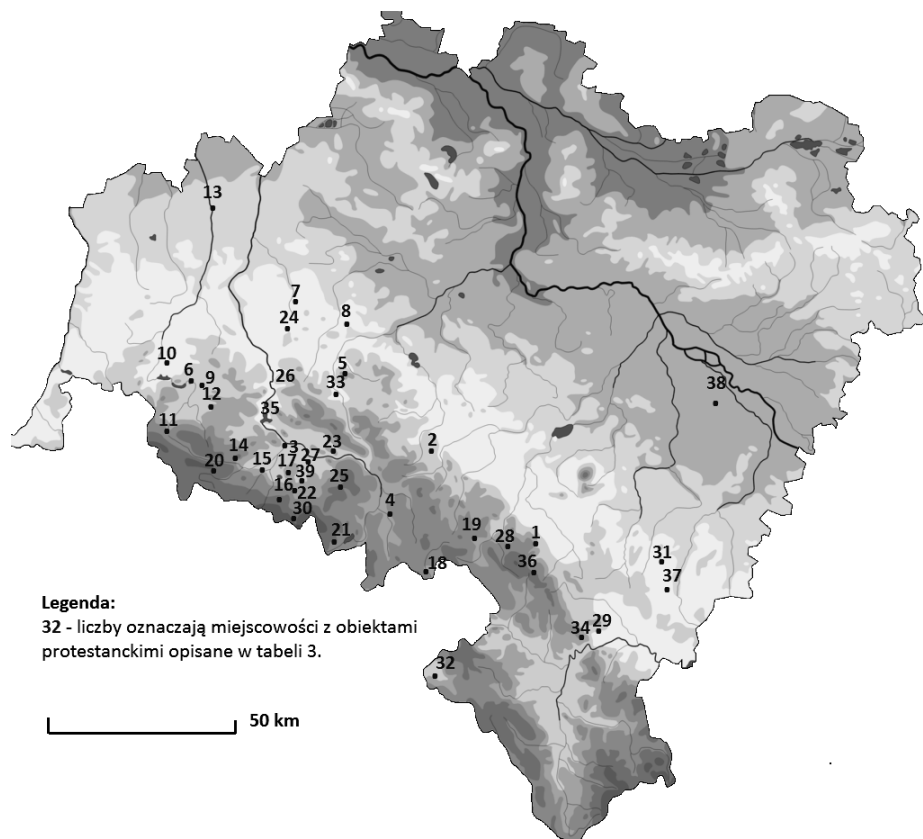
¹¹ Ze względu na liczbę domów modlitwy nie sposób zaprezentować tu wszystkie obiekty. Ich opisy powinny znaleźć się w specjalistycznym przewodniku, a poszukiwanie i odkrywanie w terenie może być elementem uatrakcyjnającym wędrowkę ich szlakiem.

[1]	[2]	[3]
„Leśne zbory”	Wędrując po Sudetach często można spotkać miejsca noszące nazwy typu Leśny Zbór, Kazalnica, Ambona. To miejsca związane z działalnością ewangelickich kaznodziei po redukcji kościołów ewangelickich (XVII w.).	
Działalność schwenckfeldystów	Kaspar von Schwenckfeld – twórca radykalizmu społecznego. W wyniku jego nauk narodził się ruch religijny określany mianem Schwenckfeldystów. Działali na Pogórzu Kaczawskim i w hrabstwie kłodzkim. Najcenniejszą pamiątką ich działalności jest cmentarz i ruiny kościoła w Twardocicach.	Twardocice (33)
Działalność braci czeskich i morawskich – Jednoty Braterskiej	Wyrośla z husytyzmu radykalna denominacja kościelna. Nazywani Jednotą Braterską, braćmi czeskimi a także braćmi morawskimi (działalność Ludwika von Zinzendorf). W wyniku prześladowań na ziemiach czeskich zdecydowali się na emigrację. Na Śląsku osiedlali się głównie po przejściu go przez Prusy. Zakładali całe osady – Piława Górna, Godnów, Jugów, Strzelin (kościół i cmentarz), Gęsinię, Gąścienice. W Kudowie-Pstrążnej w tzw. Czeskim Kątku funkcjonują kościół i cmentarz a w budynku parafialnym schronisko Kalwinka. Jednota działa także w Wielkopolsce i na ziemi łódzkiej (Zelów), a w miejscowości Herrnhut na Łużycach funkcjonuje duża gmina.	Piława Górna (34), Godnów (35), Jugów (36), Strzelin (31), Gęsinię (37), Gąścienice (38), Pstrążna (32).
Tyrolczycy – ewangeliccy emigranci	W Mysłakowicach, Sosnówce i Głębocku w Kotlinie Jeleniogórskiej istnieje kolonia ponad 50 domów wybudowanych w stylu tyrolskim przez ewangelików z alpejskiego Zillertall. W przypałacowym parku stoi dawny ewangelicki kościół z oryginalnymi pompejańskimi kolumnami, a na dziedzińcu pałacu pomnik Johanna Fleidla, przywódcy ewangelików, którzy przybyli tu w 1837 r.	Mysłakowice (39)

Uwaga: Numery w nawiasach oznaczają lokalizację obiektu zaznaczoną na rys. 2.

Źródło: opracowanie własne.

Kolejność zwiedzania obiektów i miejsc należy pozostawić zainteresowanym i preferencjom turystów. Konieczne jest także dokonanie szczegółowej inwentaryzacji obiektów ewangelickich, a w szczególności uzupełnienie brakującej infrastruktury turystycznej.

Rys. 2. Rozmieszczenie obiektów protestanckich jako punktów etapowych Sudeckiego Szlaku Dziedzictwa Protestantów (liczby oznaczają miejscowości opisane w tab. 3)
Źródło: opracowanie własne

Zakończenie

Dziedzictwo ewangelików na Śląsku jest bardzo bogate. Na obszarze, który przez prawie 500 lat był zamieszkiwany w znacznej mierze przez protestantów zachowało się wiele obiektów ich dziedzictwa materialnego. Całkowita wymiana ludności po II wojnie światowej spowodowała zerwanie więzów religijnych i kulturowych. Do tej pory bowiem zmieniała się władza, przesuwno granice, jednak ludność pozostawała w swych domach. Tu było zupełnie inaczej. Wiele obiektów protestanckich zostało po wojnie

zniszczonych, ponieważ były one niemieckie, obce kulturowo, a do tego obce religijnie. Przetrwały tylko te obiekty, które nadal pozostały w rękach ewangelików lub zostały przejęte w użytkowanie przez katolików. Aby Sudecki Szlak Dziedzictwa Protestantckiego przyjął się jako produkt na rynku turystycznym konieczna jest szeroka edukacja historyczna i religijna naszego społeczeństwa, w duchu ekumenicznym. Historia Śląska nadal jest bowiem obca przeciętnemu polskiemu turyście. Zaproponowany szlak może zdaniem autora pełnić służebną funkcję w krzewieniu idei ekumenizmu oraz być znakomitą okazją do uświetnienia 500-lecia protestantyzmu przypadającego w 2017 roku.

BIBLIOGRAFIA

- BANAŚ P., 1971, *Studia nad śląską architekturą protestancką II połowy XVII wieku*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, VIII, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław.
- BARRAN F., 2002, *Schlesien. Städte-Atlas*, Rautenberg im Verlagshaus Würzburg, Würzburg.
- GALAS A., GALAS A., 2001, *Dzieje Śląska w datach*, Wyd. Rzeka, Wrocław.
- GRYSZEL P., 2005, *Szlak Cysterski na Dolnym Śląsku jako produkt turystyczny. Z założenia metodologiczne*, „Prace Naukowe AE we Wrocławiu”, 1074, s. 295–305.
- GRYSZEL P., 2011, *Wielokulturowość regionów turystycznych w Polsce a praca przewodnika i pilota wycieczek*, [w:] *Piloci i przewodnicy na styku kultur*, Z. Kruczek (red.), Proskenia, Kraków, s. 61–70.
- GRYSZEL P., 2013, *Wielokulturowość Dolnego Śląska jako produkt edukacyjnej turystyki kulturowej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 203, s. 69–77.
- JAWORSKI T., 1998, *Rola kościołów „pokoju”, „granicznych”, „ucieczkowych” i „łaski” w walce z kontrreformacją na Dolnym Śląsku w latach 1648–1709*, [w:] *50 lat Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Zielonej Górze*, W. Brylla (red.), Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zielonej Górze, Zielona Góra.
- KACZMAREK J., STASIAK A., WŁODARCZYK B., 2010, *Produkt turystyczny. Pomysł. Organizacja. Zarządzanie*, PWE, Warszawa.
- KUBICA G., 2011, *Śląskość i protestantyzm*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- MAŁEJCZYŃSKA E., 1973, *Życie codzienne Śląska w dobie odrodzenia*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- MAZURSKI K.R., 1995, *Protestantyzm na Śląsku – zarys dziejów*, [w:] *Protestantyzm i sztuka protestancka Dolnego Śląska*, K.R. Mazurski (red.), Oficyna Wydawnicza Sudety, Wrocław.
- OSZCZANOWSKI P. (red.), 2011, *Cuius regio, eius religio. Trzechsetna rocznica powstania kościołów Łaski na Śląsku*, Muzeum Karkonoskie w Jeleniej Górze i Parafia Ewangelicko-Augsburska kościoła Zbawiciela w Jeleniej Górze-Cieplicach, Jelenia Góra.
- RAPACZ A., GRYSZEL P., JAREMEN D.E., 2010, *Dolina Pataców i Ogródów Kotliny Jeleniogórskiej – od szlaku turystycznego do klastra*, [w:] *Nauka i dydaktyka w turystyce i rekreacji*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Rocznik statystyczny województwa dolnośląskiego 2014, 2015, Urząd Statystyczny we Wrocławiu, Wrocław.

- RYKAŁA A., 2011, *Mniejszości religijne w Polsce. Geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- SOMV, 2015, *Dziedzictwo Lutra na Łużycach Górnych, w północnych Czechach i na Dolnym Śląsku. Przewodnik po zabytkach reformacji*. Schlesisch-Oberlausitzer Museumsverband, Krobnitz.
- SZCZEPANKIEWICZ-BATTEK J., 1996, *Protestantyzm na Śląsku*, Wyd. Silesia, Wrocław.
- SZCZEPANKIEWICZ-BATTEK J., 2005a, *Kościół protestancki i ich rola społeczno-kulturowa*, Wyd. Silesia, Wrocław.
- SZCZEPANKIEWICZ-BATTEK J., 2005b, *Łużyce – przestrzeń dysocjacji kultur narodowych i religijnych*, Pomorska Akademia Pedagogiczna w Słupsku, Słupsk.
- SZCZEPANKIEWICZ-BATTEK J., BATTEK M., 2010, *Projektowany Szlak Legnickiej Reformacji jako element promocji wielokulturowości regionu*, [w:] *Turystyka kulturowa w świetle badań interdyscyplinarnych*, J. Szczepankiewicz-Battek, M. Dąbrowska (red.), Legnica.
- SZCZEPANKIEWICZ-BATTEK J., 2015, *Śladami braci czeskich i morawskich w Polsce*, Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Reformowanego RP, Biblioteka Jednoty, Warszawa.
- WALCZAK W. (red), 2006, *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2009–2011, 2013, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- 1050 lat Chrześcijaństwa w Polsce, 2016, Główny Urząd Statystyczny oraz Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Warszawa.